

פרסומי יד יצחק בן-צבי

ספריה לתולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל

נשלים

מחקרים בתולדות ארץ-ישראל וישובה היהודי

ספר שלישי

העורך: יוסף הקר

יד יצחק בן-צבי
ירושלים תשמ"א

כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן

לעליית שלוש מאות הרבנים, ר' יחיאל מפאריס וענייני ארץ-ישראל

ישראל תא-שמע

את הכרוניקה המתפרסמת להלן מצאתי בתוך כתבי־יד מוסקבה 109, דף 528.ב. זהו כתב יד של ר' מנחם אולדנדורף, דמות אשכנזית-איטלקית ממפנה המאות החמש־עשרה והשש־עשרה (1449-1530 לערך)¹. ר' מנחם אסף אל תוך ילקוטו הגדול למעלה מאלף עמודים. בילקוטו מצויות העתקות רבות מתוך ספרים ידועים, כמו ספר הטור, הסמ"ג, הסמ"ק, רבינו בחיי, הרד"ק ואחרים, לצד העתקות קטועות מתוך ספרי־דפוס (כולל אינקונבולות, ואף ספרדיות) ידועים פחות, וכן גם מכתבי־יד ומספרי ליקוטים פרטיים של אישים שונים, נקובים בשמם, שאת ספריהם ראה בנרדויו הרבים בין ערי צפון-איטליה (מנטובה, וירונה, פדובה, ויניציאה ועוד) ומקצת ערי גרמניה. הכרוניקה שלפנינו נעתקה על־ידו, כמפורש בתוכה, מספר "מכתיבת יהושע בכמ"ר ישראל נתן איש שונצין ז"ל", הלוא הוא המדפיס יהושע שונצינו איש אשכנז המפורסם, אשר הדפיס את הגמרא הראשונה בעולם, בשנת רמ"ד². כידוע מועטות מאד הכרוניקות הקדומות שבידינו על תקופת בעלי התוספות, ורובן ככולן מאוחרות לזו שלפנינו³. רק כרוניקה אחת קודמת לה, לכאורה, והיא התעודה המפורסמת כסי' כט בשו"ת מהרש"ל. תעודה זו נתחברה על־ידי חכם מבית רבינו אשר ב"ר יחיאל בספרד⁴. על אף שיבוטיה המרובים משמשת אותה רשימה עד היום כבסיס חשוב לסדר הזמנים. התעודה שלפנינו, ארכה כשליש אורכו של סי' כט, והיא מכילה, ברובה הגדול, חומר חדש שאינו כלול

- 1 תאור האיש וספריו, כולל תאור כ"י זה, ראה: א' קופפער, מנחם אולדנדורףס אוטאביוגראפישע פארצייכונגען און נטיצן אין אן העבראישן כתב יד, די גאלדענע קייט, 58 (1967), עמ' 212-223. את כתב־היד ראיתי בצילום, במכון לתצלומי כתבי־יד עבריים שליד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.
- 2 עליו ראה: א"מ הברמן, המדפיסים בני שונצינו, תרצ"ג; נ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' ט-כ.
- 3 ראה לדוגמה: א' זימר, סדר הפוסקים לרבי עזריאל טרבות, סיני, עו (תשל"ה), עמ' רלז-רנב.
- 4 ראה: י"נ אפשטיין, "ההעתק" שבתשובת רש"ל סי' כ"ט מי חברו?, הקדם, א (תרס"ז), עמ' 129-130.

שם. כמורכב קטן שיעור השיבוש הודאי שבה. חלקה הראשון של הרשימה עוסק בעיקר בחכמי הספרדים, בהם הרמב"ם, הר"ף ור"א אבן-עזרא, והשמטתו כאן. הכרוניקה שבשו"ת מהרש"ל קודמת לזו שלפנינו רק לכאורה. את זמן עריכתה הסופית של רשימתנו יש לקבוע גם-כן לזמן הרא"ש לערך, אולם את זמן חיבורה יש להקדים כדי דור אחד או שנים לפניו. הקורא ישים לב כי למן ר"י הזקן ועד לפטירת הרב יחיאל מפאריס שומרת הכרוניקה על סדר זמנים רצוף ומדויק, ואין בה קפיצות ודילוגים מן המאוחר אל המוקדם, פרט לסדר פטירתו של מהר"ם מרוטנבורג שצריך היה להיקבע בסוף הרשימה, לאחר ר' יחיאל מפאריס, אך נמצא בראשה. 14 החכמים המנויים ברשימתנו, למן ר"י הזקן ועד הרב יחיאל מפאריס, מכסים יחדיו 76 שנים (ד"א תתקמ"ד-ה"א כ' לערך), והמעבר בין חכם למשנהו מדלג על פני פערים של שנים בודדות בלבד, עד לפטירת ר' שמואל בן אלחנן. ממנו קופצת הרשימה 30 שנה לערך, עד לנסיעת ר' יחיאל מפאריס (1260 לערך), וממנו מפרידות שוב 33 שנים עד לפטירת מהר"ם, ושנים נוספות אחדות עד לקבורתו. ניתוח זה מצביע על-כך כי חתימתה הראשונה של הרשימה – כלומר: זמן העלאתה על הכתב לראשונה ביחידה ספרותית-אורגנית אחת – חלה סמוך לפטירת ר' שמואל, נכד ר"י הזקן. תימוכין חזקים לכך יש גם בעובדה כי כל החכמים הנזכרים בה עד אליו, צרפתים הם, כולם מבית מדרשו של הר"י, ומחוג קרוביו ותלמידיו הקרובים. דבר זה בודאי שאינו מקרי. על יחידה "שלימה" זו הוסיף בעליה, מאוחר יותר, את רישום פטירתו של הרב יחיאל מפאריס. נראה בעיני כי רישום פטירת המהר"ם אינו שייך לרשימה זו, והוא מהווה את סופה של הרשימה הספרדית שהזכרתי לעיל, שצירופה המקרי אל הרשימה האשכנזית נעשה כנראה בידי יהושע שונצין. הרישום האחרון, זה הנוגע לקדוש ר' אברהם מדונאי, מרוחק 180 שנה ממועד פטירתו של ר' יחיאל מפאריס, ואפשר שנרשם מידיעתו הפרטית של יהושע שונצין או אחד מחביריו.

את הידיעות ההיסטוריות החדשות העולות מן התעודה ניתן לחלק לשלוש קבוצות:

א. תאריכי פטירה של חכמים ידועים מבעלי-התוספות, ביניהם מן העולים לארץ-ישראל בעליית 300 הרבנים בשנת 1211. ב. זכרם של קצת חכמים בלתי-ידועים לנו. ג. חרשות בפרשת מותו של ר' יחיאל מפאריס.

א. החכמים בעלי-התוספות שאת תאריך פטירתם אנו למדים מתעודה זו, הם:

1. ר' יצחק ב"ר אברהם (הריצב"א) – 1210; 2. ר' ברוך ב"ר יצחק, בעל ספר התרומה – 1211; 3. ר' שמשון מקוצי – 1221; 4. ר' שלמה מטרויש – 1221; 5. הרב שמואל ב"ר אלחנן, נכדו של ר"י הזקן – 1230; עולי ארץ-ישראל; 6. הר"ש משאנץ – 1214; 7. רבי מאיר קאליצון – 1220; 8. אחיו, ר' יוסף קאליצון – 1221.

ב. חכמים בלתי-ידועים לנו, הם: 1. הר"ר יעקב מבאניי — נפטר 1223; 2. "הר"ר יקותיאל המכונה מסי"ר שניאור מפאריש" — נפטר 1223; 3. ר' אברהם מדונאי, ש"נשרף בקדושת הש"י במלינש", 1441.

ג. הידיעה הקובעת את שנת פטירתו של ר' ברוך ב"ר יצחק בעל 'ספר התרומה' ל-1211, היא חדשה. תאריך זה מאפשר לנו לתקן תעודה היסטורית חשובה לתולדותיו של חכם זה, ולתולדות עליית 300 הרבנים לארץ-ישראל, שלא הושם אליה לב במידה מספקת.

שמועת עלייתו של ר' ברוך ב"ר יצחק לארץ-ישראל תוארה על-ידי א"א אורבך, אשר הביא את המקורות הנוגעים לזה, ובתוכם עדותו של הרב שמואל אלגזי איש קנדיאה: "שמ"ו, שחיבר רבינו ברוך מגרמיזא ספר התרומה והוא עבר דרך קנדיאה והלך בא"י". והנה, המעיין בספר 'תקנות קנדיאה' יראה, כי אכן היה ר' ברוך בקנדיאה, וגם אישר בחתימתו את סדרת התקנות הראשונה באי זה. עובדה זו עולה מצירוף ארבעת ההזכרות המצויות בספר, ואלו הן:

1-2. בהקדמה הכללית לעשר התקנות הראשונות, נאמר: "... נתקבצנו כל הקהלות ... ובררנו חכמי הקהלות ואנשי המעלות ... ועמהם הגאון ה"ה רבינו ברוך נר"ו הנמצא כעת בינינו, והחסיד רבינו מתתיה ורבינו אלעזר בנו, ורבינו מנחם חתנו של רבינו ברוך ורבינו יצחק הבחור ... ויהי בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות שנה ושמונים ושמונה לבריאת עולם וסימן דתתקפ"ח, ט"ו לחדש אלול [כאן מטרשטש] בשני בשבת קבצו הראשים הנ"ל את כל הקהלות ... והוציא הרב הגדול רבי ברוך ס"ת ותפשו בחיקו..." (עמוד 3).

3. בסיום תעודה זו חתום בראש המסכימים, ובנפרד מאתם: "אני ברוך בר' יצחק הסכמתי באלה התקנות עם יתר חברי החתומים מטה, חכמי קנדיאה קדושי עליון, אשר יעירו ויקיצו הלבבות להורות הדרך אשר נלך בה". ואחריו חתומים: "מתתיה בר' אלעזר מסכים; מנחם בר' יואל מסכים; אלעזר בן החסיד רבינו מתתיה מסכים; יצחק בחור בן הרב ר' יוסף מסכים". ואחריהם חתומים חכמי קנדיאה עצמם (עמ' 7-6).

4. בתוך התקנות לשנת קכ"ג, נאמר כך: "וכבר הסכימו כל הרבנים החכמים הגדולים בישראל, שהיו פה ושהלכו בארץ ישראל, כגון הרב הגדול החסיד רבינו ברוך, והר"ר מתתיה החסיד ובנו הר"ר אלעזר יצ"ו הצרפתים והר"ר מנחם חתנו של הר"ר ברוך ורבינו יצחק הבחור..." (עמ' 31).

הזיהוי עם רבינו ברוך בעל 'ספר התרומה' נראה בלתי מוטל בספק, וכבר שיער כך ח' רוזנברג אשר פירסם את עשר ההסכמות הקדומות הללו לראשונה⁶. אלא

6 בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו, עמ' 291 (להלן יצוטט — בעה"ת).

7 מהר" מ"ד קאסוטו וא' הרטום, ירושלים תש"ג.

8 H. Rosenberg, Die Statuten der Gemeinden auf der Insel Candia, in: Festschrift... David L. Finkelstein, Jewish Self-Government in ובעקבותיו Hoffmann, Berlin 1914, S. 267-280 the Middle Ages², New-York 1964, pp. 82, 84.

שלא היה לפנינו נוסח כל התקנות אשר בכתב-יד ששון, ועל-כן לא יכול היה לצטט מדברי התקנה לשנת קכ"ג. לאידך, לא הביאו קאסוטו והרטום במהדורתם את השערת הזיהוי של רוזנברג, משום שסמכו על מבואם, ואילו היפנו את הקורא, אלא שמבוא זה לא נדפס מעולם, ועל-כן נשכח הזיהוי ונשתקע מן הספרות. יחד עמו נשתקעה עובדת עלייתה של קבוצת-חכמים זו, תהא זהותם אשר תהא. והנה, התאריך תתקפ"ח (1228) הנקוב בתעודה – מוטעה הוא, כי הלוח מוכיח שיום שני בשבוע לא היה טו באלול באותה שנה. וכבר דיברו כמה חכמים בזה, וניסו לתקן את אחד ממרכיבי התאריך, ורוזנברג הביא דבריהם במבואו⁹. אכן, מאחר ובשנת 1211 כבר נפטר ר' ברוך, לפי התעודה שלפנינו, ואילו בשנת 1204 "הוסד" 'ספר התרומה' שלו¹⁰, הרי שהאפשרות היחידה לתקן היא, או תתקס"ו או תתקס"ט, שבהן נפל ט"ו באלול ביום שני.

עליה זו שייכת, אם-כן, לשלביה הראשונים של העליה המפורסמת כ"עליית 300 הרבנים", וכפי שתוארה לאחרונה על-ידי י' פראוור¹¹. אכן, קבוצה זו של עולים הנזכרת בתקנות קנדיאה לא בא זכרה בספרו של פראוור, וגם לא בספר אחר העוסק בנושאי העליה לארץ-ישראל באותן מאות.

מעניינת במיוחד הידיעה על פטירתו של רבנו יחיאל מפאריש. במאמרי¹² הצבעתי על כך כי אין בידינו, למעשה, אף מקור ספרותי נאמן אחד המעיד על היות ר' יחיאל מפאריש בארץ-ישראל, וכי היחיד המספר על כך הוא הספר "שבילי ירושלים" המזוייף על-ידי יצחק חילו. מתוך השוואת יתר המקורות הגעתי למסקנה כי ר' יחיאל "היה בדרכו לא", וכנראה מת בדרך. שנתיים לאחר מכן גילה ב"ז קדר¹³ מקור (לטיני) חדש, משנת 1286, המלמד, לכאורה, על היות ר' יחיאל באלכסנדריה של מצרים ואפשר אף ב"סוריה" – מונח אשר ציין, בימים ההם, את נחלות הצלבנים שבחוף הסורי והארצישראלי, שהעיר עכו שימשה בירתן. והנה, בתעודה שלפנינו מפורש, כי "נפטר רבינו יחיאל בספינה ורצו לזרקו בים", והיה זה בנסיעתו לארץ-ישראל, ממש כפי ששיערתי במאמרי הנ"ל. תעודה זו נראית

9 מ' גידמן הרחיק לבת מכולם. הוא העלה בעצמו את השערת הזיהוי ודחה אותה מכוח שיקולים שאינם מתקבלים על דעתנו היום. גידמן סבור היה כי יש לתקן את השנה ולקבוע ה"א פ"ח, ואחת מראיותיו היא כי שמריה ב"ר שלחיה האיקרטי – החתום באותה הסכמה – הרי הוא, לדעת גידמן, שמריה האיקרטי הידוע, אשר חי במאה ה-יד. ואף-על-פי שאביו של אותו שמריה היה שמו אליהו, וזה שלפנינו שמו 'שלחיה', ביקש גידמן 'לתקן' מילת 'שלחיה' לכתוב במקומה 'אליהו'.

10 ספר זה נכתב לפני עלייתו לארץ-ישראל, כפי ששוער אורבך, שם.

11 הצלבנים, ירושלים תשל"ו, עמ' 302 ואילך; הנ"ל. פרקים בתולדות היהודים בממלכת הצלבנים, שלם, ב (תשל"ו), עמ' 105 ואילך.

12 י' תא-שמע, עניני ארץ-ישראל, שלם, א, (תשל"ד), עמ' 82-84.

13 ב"ז קדר, ר' יחיאל מפאריש וארץ-ישראל, שלם, ב (תשל"ו), עמ' 349-354.

כסוגרת את הדיון בשאלה זו, וראה להלן, הערה 28. ולענין העדות שהעלה קדר, ודאי הדבר שאין Sir Vivit זהה עם ר' יחיאל שלנו – על אף כל ההקבלות המעניינות שהעלה במאמרו – וזאת מן הסיבה הפשוטה, המפורשת בדברי קדר עצמו. מן הספר הלטיני עולה כי בשנת 1286 עדיין היה "יחיאל" זה בין החיים, והשאלה היא: "האמנם אפשר להעלות כלל על הדעת שר' יחיאל עוד היה בחיים סמוך לשנת 1286?" (קדר, שם). קדר טוען כי על-פי חישוב סדר הזמנים ניתן לשער כזאת, אך ודאי כי אין שום אפשרות לשער כך – אף אם הדבר אפשרי מצד סדר הזמנים; כיצד יתכן שעקבותיו של חכם מפורסם שכזה ייעלמו מן הספרות הרבנית כולה עשרים ושש שנים לפני מותו?

גוף הרשימה

ד' ימים לחודש תמוז [מ"ו] תפש רדולף מלך רומי את מהר"ם ז"ל¹⁴ ונפטר בתפישה נ"ג לפרט ולא ניתן לקבורה עד ד' ימים לחודש אדר ס"ו לפרט. ור' אלחנן נהרג בתתק"ד ור"י הזקן¹⁵ אביו נפטר בתתקמ"ד. ובשנת תתקס"ד¹⁶ ספר התרומה הוסד. ורבי"א נפטר בתתקע"ע¹⁷. ורבינו ברוך בר יצחק נפטר בתתקע"א¹⁸. ובשנת תתקע"ב נסעה החבורה הקדושה לארץ צבי רבינו שמשון משנצא ורבי' יוסף קליצון ורבי' מאיר אחיו. ורבינו שמשון משנצא נפטר בתתקע"ד¹⁹ ורבי מאיר קאליצון בתתק"ף²⁰. בשנת תתקפ"א נפטרו רבי' שמשון מקוצי²¹ ורבי יוסף קליצון²² וה"ר שלמה

- 14 האינפורמציה אודותיו לקוחה, מילולית, מנוסח מצבתו. – ראה: א' אורבך, בעה"ת, עמ' 426. יש לתקן: ס, במקום סו.
- 15 כאן חל בלבול בלי ספק. תתקמ"ד הוא תאריך פטירת רב אלחנן, ואילו תאריך פטירת הר"י אינו ידוע. ראה בעה"ת, עמ' 211. על-כל-פנים מת ר"י עוד במאה ה"ב, ובספר התרומה, שנתחבר לפני תתקס"ג (ראה להלן) נזכר ר"י בברכת המתים פעמים רבות.
- 16 צ"ל: תתקס"ב. ראה בעה"ת, עמ' 291.
- 17 רבי"א = ריצב"א, אחי הר"ש משאנץ. ראה להלן. ידיעה חדשה זו מתאימה לידוע לנו כי אכן נפטר בטרם עלה אחיו לא"י – ראה בעה"ת, עמ' 225.
- 18 ידיעה חדשה.
- 19 ידיעה זו מתאימה יפה לידוע לנו, כי ר' יהודה אלחריזי אינו מוזכר בין החכמים שפגש בא"י בשנת 1216.
- 20 ידיעה חדשה ומעניינת. חכם זה, שהיה מראשי קהל צרפת בא"י בשנת 1216, כעדותו של ר' יהודה אלחריזי, זכה לתאור קצר בלבד בספר בעה"ת (עמ' 266-267). מלבד עדותו של אלחריזי נרשם רק פרש אחד לפסוק משמו. חכם זה נזכר בתעודות מן הגניזה, וידוע לנו, מצירוף פרטי המקורות – וכפי שנאספו בידי י' מאן, Texts and Studies, סינסינטי 1931, ח"א, עמ' 397-398, הע' 10 – כי היה תלמידם של הראב"ד בעל ההשגות, של ר"ח ושל ר' אברהם אבן עזרא גם יחד. אח"כ זכה ר' מאיר לראות פני הרמב"ם ולשוחח עמו על אודות עבודתו של ר"י אבן תיבון כמתרגם. כאן נשתמר לנו תאריך פטירתו: 1220. פרומ' אורבך אמר לי כי דעתו מסכמת עם א' מארכס HUCA, כך ג' (1926), עמ' 327, הע' 24, הסבור שאין לזהות את שני האישים בשם ר' מאיר המוכאים באותם מקורות, ומן התימה כי אין מאן מתייחס לדברי מארכס כלל.
- 21 חכם זה התיר לשאת בשבת את אות הקלון עפ"י גזירת האפיפיור אינוקנטיוס 3, משנת 1215.
- 22 ראה משי"כ על ר' מאיר אחיו, לעיל. וראה גם ש"ח קוק, ר' יוסף קליצון איש ירושלים, עיתים ומחקרים, ח"ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 258-262.

מטרוויש²³ אח רבי' שמשון משנצא וריב"א. והר"ר יעקב מבאניי²⁴ נפטר בתתקפ"ג. בתתקפ"ד נפטר ר' יהודה גור אריה מפאריש ורבי' מנחם²⁵. הר"ר יקותיאל²⁶ המכו' מסי"ר שניאור מפריש נפטר בתתקפ"ג. והר"ר שמואל בן ר' אלחנן נפטר בתתק"ץ²⁷. בשנת [ ]²⁸ לפרט נסע ר' יחיאל מפריש ורבינו יוסף בנו והר"ר יוסף משאנץ²⁹ ונפטר רבינו יחיאל בספינה ורצו לזרקו בים ונתנו שוחדות [ ] ונשאר בעיר [ ] בארץ מוריאה. בשנת ר"א לפרט נתפש הקדוש ר' אברהם מדונאי ונשרף בקדושת הש"י במלינ"ש. כל הקבלה הזאת מצאתי באוטלענג כתוב בספר מכתוב' יהושע בכמ"ר ישראל נתן איש שונצין ז"ל. הרי"ח הנקרא רבי יהודה חסיד נפטר בשנת תתקע"ז ולהה ונקבר בק"ק רעגנשבורק ובט' באב רל"ב הייתי אני אב"ן²⁹ ז"ל על קברו וחתמתי שמי על מצבתו".

- 23 על חכם זה ידוע מעט. גם לא ידענו על מציאותו של אח שלישי לר"ש משאנץ ולריצב"א. על ר' שלמה ראה: אורבך, בעה"ת, עמ' 353, וא' קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 226. ודאי שאין שום טעות בכרוניקה במקום הזה, כי הפירוש שהובא בספר "הדר זקנים" (לבראשית לא, נב) בשם ר' שלמה מטרוויש, הובא בספר "מושב זקנים" (שם) על שם "רבי' שלמה ב"ר אברהם", וברור כי המדובר הוא באישיות נפרדת מזו של ר' שלמה ב"ר יהודה "הקדוש" מדרוויש = טרוויש, שעליו האריך בפרטים אורבך, בעה"ת, עמ' 279-280.
- 24 איני יודע לזהותו.
- 25 ובתשובת מהרש"ל: "שנת פ"ד לפרט נפטר גור אריה בפריש בן נ"ח, ובאותה שנה נפטר רבינו מנחם וורדינס" (= ורדימס).
- 26 איני יודע לזהותו.
- 27 זוהי ידיעה חדשה. עליו ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 399-400. יש, אם-כן לתקן ההשערה שם על השפעת מאורעות 1240 עליו.
- 28 ר' יוסף משאנץ (או: משינו) הנוכח כאן כמי שעלה עמו לא"י, אכן הגיע בשלום לא"י, ונקבר בעכו. ליד בנו של ר' יחיאל, שעמו בצוותא עלה. קברו נרשם ע"י "תלמיד הרמב"ן": "שם קבורת... רבינו בן רבינו יחיאל מפאריש המכונה שיר דלשוש זצק"ל, והרב ר' יוסף משינוש..."; א' יערי, מסעות א"י, ירושלים 1976, עמ' 83. שנת צאתו של ר"י מפאריש והעיר בה נקבר אינן כתובות ברשימה, ובמקומן הניח הכותב חלל, משום שלא יכול היה. כנראה, לקרוא מלים אלו במקור. המלים לאחר "נתנו שוחדות" אינן ניתנות לקריאה בכה"י. "ארץ מוריאה" היא הכנה המקובל או לאזור הפלופנס, ויתכן כי יש בידעה זו – סתומה ככל שתהא – לשוואת משמעות כלשהי לבטוי "הר' יחיאל ב"ר יוסף מפאריש ז"ל מארץ היון" המופיע בראש ליבמות, פ"ד, סי' ו. בטוי זה עורר, כידוע, מבוכה בין החוקרים. ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 379, הע' 39, אשר הציע לתקן ל"ארץ הצבי". בשיחה בע"פ עמי הראני פרופ' אורבך כי בדפוס ראשון ובכ"י של תוספות הרא"ש ליבמות לא נאמר "ארץ היון" בשום מקום, אלא: "הר' יחיאל ב"ר יוסף מארץ הגי", בטוי חסר-מובן ומשובש לכל הדעות. עוד אמר לי פרופ' אורבך כי ניתן אולי, לקרוא בכה"י שלנו "ונחלה" במקום "ונפטר", אך לדעתי הקריאה "ונפטר" ברורה לחלוטין, ואיני יכול לקרוא שם "ונחלה".
- 29 זהו כינויו של אולדנבורף בפי עצמו. "ז"ל" מתייחס לאביו, ששמו מרומז באות ט"ן שבמילת "אב"ן".